

SZÖVEGLEÍRÁSI MÓDSZER A BESZÉLT NYELVI SZÖVEGEK SZEGMENTÁLÁSÁHOZ

VIDRA KLÁRA

1. A nyelvészeti kutatások kiterjedt körében a szövegértelmezések sokféleségével találkozhatunk. A legkülönbözőbb szempontok vetődnek fel attól függően, hogy a diszciplína lényegét hogyan ítélik meg, vagyis a szövegnek nyelvészeti eszközzel, módszerrel való tanulmányozásán kívül a szövegek létrehozásának, megértésének, hatásának stb. mechanizmusait relevánsnak tartják-e vagy sem.

Elsősorban a szemantika és a pragmatika bizonyos problémái támasztották fel az igényt a nyelvi szöveg több szempontú megközelítésére. A szöveg = nyelvi jel értelmezésével feltehető, hogy valamilyen „terv” alapján jönnek létre a szövegben a valóságra vonatkozó tudattartalmak, melyeket a nyelvi rendszer szabályai rendelkeznek egymáshoz; a produktív nyelvi tevékenységben minden szöveg betölt kommunikatív funkciót, s e szempontok a szövegstruktúrákban sajátos módon reflektálódnak. Pragmatikai felismerések alapján azonban a szöveg létrehozása során a beszélő egyáltalán nem képzelel el a szöveg minden elemének belső struktúráját, a beszélő vagy író személy nem idézi fel magában a teljes szemantikai bázist; csak a szemantikai programja töredékével rendelkezik a szöveg aktuális létrehozása előtt. Tudja, miről akar beszélni, s megközelítőleg azt is, hogyan kezdi el, de abban nem lehet biztos, hogy hogyan fejezi be. A jelentések a módosulás irányában nyitottak, használatuk szoros kapcsolatban áll azzal, hogy a kontextusok az emberek verbális és nem verbális tevékenysége következtében folyamatosan változhatnak.

2. A szövegtani vizsgálatok jelentős részére — a többé-kevésbé egységes szövegelméleti koncepció hiányában — az adekvát módszertani eljárások keresése a jellemző.

Az élszóba keletkező szövegek természetének megismeréséhez célszerű a szövegegész (relatív szövegegész) függvényében feltárni a logikai, szemantikai, kommunikatív és szintaktikai szerkezeteket, a beszéddinamikai tényezők összefüggéseit. A beszélt nyelvet mondategészekre tagoló eddigi vizsgálataimban a grammatikai és az akusztikai tényezők kölcsönhatásának értelmezése eredményesnek bizonyult.¹

Jelen dolgozat célja, hogy a szövegegész tartalmi-logikai tagolódását is nyomon kövesse, a többféle, lehetséges szegmentálási eljárással széttagolt szövegrészeket leírja, értelmezze, s a vizsgálat szempontjából leginkább releváns jelenségcsoportot kiemelje. A szövegleírási eljárásban a kivitelezés eszköze nem egy bizonyos elmélet, mellyel kipróbálom a szöveget, hogy teljesíti-e az előírt lépéseket. Az elemzés nem illusztráció kíván lenni, ellenkezőleg: a természetes kontextus által előhívott elméleti terminológiák segítenek a domináns szervező elveket, a kombinatív lehetőségeket értelmezni.

3. A vizsgálat anyaga rövid riport, melyet magnetofonról írtam le központozás nélkül, majd szövegelemekre bontottam és ezeket megszámoztam. Szövegelemeknek

nevezem az egy predikatív mozzanatot tartalmazó részeket, a modális funkciót betöltő elemeket, a dominánsan kommunikatív szerepű közlésrészeket.²

Az elemzendő szöveg:

hát nagyon vallásosak voltak a dédnagyapámék és (2)negyven napig (3)mikor böjt volt (2)nem volt szabad enni zsírosat húst csak (4)hanem csak olajjal főztek | (5)és a nagyapámnak el köllött vinni Jákóhalmáról Egerbe a püspökségbe a papot a jákóhalmi papot és (6)nagypénteki nap volt | és (7) mikor megérkeztek Egerbe (8) akkor azt mondja a ott a püspök úr (9) hogy majd a kocsisnak a legénynek is adjon a szakácsnő ebédet | (10) hát ő csodák-csodája mit lát (11) hogy nagypénteken sült malac van ebédre | (12) azt mondja (13) hogy na egyen fiatalember (14) én-e (15) hogy emém én ezt meg (16) hát böjt van | (17) nevetett a szakácsnő és (18) akkor bement (19) szólt a püspöknek (20) hogy a fiatalember nem eszik (21) mert ők negyven nap óta nem ettek húst | (22) mikor kiment a püspök (23) azt mondta (24) hogy fiam (25) ami az élet fenntartásához fontos (24) azt enni köll (26) inni köll (27) hogy mikor (28) akkor (29) amikor kapunk (30) hogy van | (31) azt mondja (32) hogy megharagudtam úgy a vallásomra (33) jóllaktam sült malaccal (34) hazajöttem (35) mondtam az édesnek (36) hogy na édes én aztán jóllaktam nagypéntek kedvéért (37) mit ettél fiam (38) azt mondja (39) hogy sült malacot (40) jaj András András hát pokolba jutsz (41) elkezdett szörnyülködni a mama | (42) és azt mondja a nagypapa (43) hogy azóta a vallást tartja (44) hát jól van (45) van isten (46) de ő soha nem böjtöl többet (47) mondtam is az édesnek az édesanyjának (48) hogy ezeket az edényeket mind összehozom (49) ami olajjal van (50) főzött (51) abból abból most már nem eszik többet olajos ételt csak zsírosat (53) és az is jó igen | (54) hát aztán ő szegény (55) én azt sokszor hall... ér... vagy (56) ő eszembe jutott (57) hogy mit is csinálnak (58) tényleg hát én vallásos vagyok (59) de attól eltekintve hát azok a papok is félrelépnek úgy (60) mint a másik ember

A szöveget hosszabb szünet és ereszkedő, lezárást érzékeltető hanglejtésment együttes jelentkezésének helyén kisebb részekre bontottam. Az így létrejött szegmentumpk lehetséges szintaktikai váza az elemzés kiindulópontja (a grammatikai — logikai viszonyok jelölésére DEME LÁSZLÓ és BÉKESI IMRE nyomán kialakult ábrázolási gyakorlat elvét vettem át³. Ezzel párhuzamosan kiemelem a szövegrész releváns jelentéseinek elemeit, esetleg láncolatát. A tulajdonképpeni szövegértelmezésben a szintaktikai és a szemantikai lánc összevetése kiegészül a modális és a kommunikatív elemek szerepével.

4. Szövegértelmezés

- I. (1) hát nagyon vallásosak voltak a dédnagyapámék és ezért (2) negyven napig (3) mikor böjt volt (2) nem volt szabad enni zsírosat húst csak (4) hanem csak olajjal főztek

Szintaktikai szerkezete: $F \rightarrow [(F \diagup h \diagdown F) \neq F]$

A szemantikai lánc kiinduló motívumai: P = vallásosság Q = böjt Q_1 = a 40 napos időszak Q_2 = tiltott húsevés.

A szövegrész szerkezete konstrukcionális: kizáró ellentétes utótagú következtetés. A főkapcsolás jelöletlen, az és kötőszó itt csupán epikus elem, melyet a lezáró hanglejtésment is indokol. Az első mondategységben megjelenő P kijelöli a szöveg témáját. A szemantikai program azáltal indul meg, hogy P -ből következő sokféle lehet-

séges elemből itt a Q (Q_1 ; Q_2) releváns a szövegjelentés szempontjából. A kizáró ellentét utótagjának szemantikai tartalma „epizód” értékű, s ezzel a konstrukció karakterisztikus logikai-kommunikatív szinten tartó természete fellazul, ugyanakkor vonatkozási pontja lesz egy későbbi szövegösszefüggésnek (49—51. mondategység). A P — Q_1 — Q_2 vonulat kettétöri a kizáró ellentét egymást kölcsönösen feltételező két tagját. A tematikus határt az intonáció is (ereszkedő lejtésmenet) erősíti ezen a helyen. Az első négy predikatív mozzanatot tartalmazó szövegrészben kétszer is egybeesik az akusztikus lezárás a szükséges mértékű információs szint elérésével.

II. (5) és a nagyapámnak el köllött vinni Jákóhalmáról Egerbe a püspökségbe a papot a jákóhalmi papot és (6) nagypénteki nap volt és (7) mikor megérkeztek Egerbe (8) akkor azt mondja a ott a püspök úr (9) hogy majd a kocsisnak a le-génynek is adjon a szakácsnő ebédet

Szintaktikai szerkezete: $\text{—F—F—(h}\backslash\text{F}/\text{t)}$

A szemantikai lánc további motívumai: P vonatkoztatása konkrét személyre (püspökség, püspök); Q_1 konkretizálása (nagypéntek) Q_2 : tágabb fogalomkör (ebéd).

A szövegrész szintaktikai szerkezetére a mellérendelő viszony jellemző. A beszélő az általa elmondott információhoz való viszonyát főmondati beágyazással fejezi ki (8). E főmondat lineáris kétoldali „kötöttsége” azonban nem egyformán erős. A 7. számú tagmondatnak beszédtempóban, hangfekvésben is megnyilvánuló nyomatéktalansága, kontextusbeli redundanciája epikus szerepű, s inkább a szövegelőzményhez tartozik. A 9. számú tagmondat informatív tartalma szintén szövegszintű, de csak a 8. számú főmondatban konkretizált P szemantikai motívummal (püspök) együtt tölt be szövegepítő, sőt szövegkompozíciós szerepet. Ugyanis közvetlenül előkészíti a szövegegész jelentését meghatározó tagmondatsort:

III. (10) hát ő csodák csodája mit lát (11) hogy nagypénteken sült malac van ebédre

A szövegrész szintaktikai szerkezetének érdekessége, hogy a 11. tagmondatot a szituációból fakadó, a közlő megjelenítő, dialógusszerű elbeszéléséből származó „implicit főmondat” ágyazza be. Ennél azonban fontosabb, hogy ebben a tagmondatban záródik le a szövegegész jelentését meghatározó szemantikai lánc: a Q_2 konkretizálása és vonatkoztatása Q_1 -re.

Az eddig bemutatott szövegrész szemantikai programja a következő lépéseken keresztül valósul meg:

1—4. tagmondat	P vallásos személyek	Q_1 böjti időszak	Q_2 hús = tiltott étel
5—6. tagmondat	P mező vallást képviselő körny.	Q_1 konkrét nagypéntek	Q_2
7—9. tagmondat	P konkrét püspök	Q_1 konkrét	Q_2 mező ebéd
10—11. tagmondat	P konkrét	Q_1 konkrét	Q_2 konkrét sült malac

A fogalmi értékű témamotívumok terjedelme fokozatosan szűkül, az általános lépésről lépésre konkretizálódik. A szemantikai-szintaktikai összefüggéseket a következő ábra érzékelteti:

$$\begin{array}{ccccccc}
 F & \xrightarrow{\text{és}} & \overbrace{[(F/h \setminus F) \neq F]} & \text{és} & F & \text{és} & F & \text{és} & h \setminus F / t & F & \text{hogya} & F \\
 P & & Q_1 & & Q_2 & & P & & Q_{1k} & & P_k Q_2 & & Q_1 Q_{2k}
 \end{array}$$

Az ábráról jól leolvasható, hogy a szövegrészletben a szemantikai tagolódás, tagolhatóság a domináns. Az első egység a $P-Q_1-Q_2$ lánc, melynek szintaktikai megformáltsága tartalmi-logikai természetű: az *és* kapcsolatos kötőszó ellenére következtető viszonytalal valamint kizáró ellentéttel. A szintaktikai szerkezet azonban ezen a ponton nem alkot egységet, sem mondategységet, sem bekezdést. A második szemantikai egység a Q_1 konkretizálódásával jön létre kapcsolatos viszonyú szintaktikai szerkezetekkel, melyeket az intonációs jellemzőkkel is egybevetve mondategyszeknek értelmezhetünk. A harmadik egységben válik konkréttá a P , ugyanakkor a Q_2 témamotívum itt fogalmi jelentéstartományának általánosabb értelmű elemével bukkan fel (ebéd \rightarrow hús). Ennek a ténynek a szövegegészben kompozíciós értéke van: késleltetéssel (feszültségkeltéssel) készíti elő a Q_1 és a Q_2 konkrét formájának egyidejűségét. A harmadik egység tagmondatainak hierarchikus viszonya nincs összhangban az információtelítettséggel. A negyedik szemantikai egységben lezárul a szemantikai lánc: a Q_2 is konkretizálódik. A szöveg kulcsmondata hangzik el: „*nagypénteken sült malac van ebédre*”.

IV. (12) azt mondja (13) hogy na egyen fiatalember (14) én-e (15) hogy enném én ezt meg (16) hát böjt van (17) nevetett a szakácsnő és (18) akkor bement (19) szólt a püspöknek (20) hogy a fiatalember nem eszik (21) mert ők negyven nap óta nem ettek húst (22) mikor kiment a püspök (23) és azt mondta (24) hogy fiam (25) ami az élet fönntartásához fontos (24) azt enni köll (26) inni köll (27) hogy mikor (28) akkor (29) amikor kapunk (30) hogy van

A IV. szövegrész szintaktikai láncolatában a felidézett párbeszéd, függő beszéd sajátosságai uralkodnak: az „*azt mondja*” főmondatos összetett mondatokban a szövegrész jelentését meghatározó információk a mellékmondatokban hangoznak el (12; 19; 23;). A beszédszintű tagmondatok egymáshoz való viszonyára a kapcsolat jellemző; az egyetlen okadó magyarázó utótag (21) nem konstrukció-elem.

A kérdő intonációval és a kommunikatív-érzelmi telítettséggel elhangzó (modális) tagmondatok jól elhatárolódnak a szövegrészben (14; 21;). A „*fiam*” kontextuális informatív értéke=[ne böjtölj], mely a szövegegész szemantikai láncolatában a Q_2 tagadása. A témamotívumok újbóli megjelenése helyett e vonatkoztatás „eufémikus” magyarázata jelenik meg (25); az ok-okozati összefüggés ebben az esetben is csak mondaton belül értelmezhető.

V. (31) azt mondja (32) hogy megharagudtam úgy a vallásomra (33) jóllaktam sült malaccal (34) hazajöttem (35) mondtam édesnek (33) hogy na édes én aztán jóllaktam nagypéntek kedvéért (37) mit ettél fiam (36) azt mondja (39) hogy sült malacot (40) jaj András András hát pokolba jutsz (41) elkezdett szörnyülködni a mama (42) és azt mondja a nagypapa (43) hogy azóta a vallást tartja

(44) hát jól van (45) van isten (46) de ő soha nem bőjtöl többet (47) mondtam is az édesnek az édesanyjának (48) hogy ezeket az edényeket mind összetöröm (49) ami olajjal van (50) főzött (51) abból most már nem főzhet (52) mert ő már nem eszik többet olajos ételt csak zsírosat (53) és az is jó

A 31—53. tagmondatot tartalmazó epizód szerepű szövegrészben a témamotívumok csupán ismétlődnek. A 45—52. tagmondatig terjedő rész bővített konstrukció:

[45 ≠ 46] $\xrightarrow{\text{ezért}}$ [47/(48/49—50—51)] $\xleftarrow{\text{mert}}$ 52]

A konstrukció azonban tematikailag nem különül el, ezért nem bekezdés.

VI. (54) hát aztán ő szegény (55) én azt sokszor hall... ér... vagy ő eszembe jutott (57) hogy mit is csinálnak (58) tényleg hát én vallásos vagyok (59) de attól eltekintve hát azok a papok is félrelépnek úgy (60) mint a másik ember

A VI. rész tagmondatai, tagmondat értékű megnyilatkozásai kapcsolatos viszonyúak. Az 59—60. tagmondat konklúzió-értékű lehet, így kompozíciós szerepe is van.

Az elemzett szöveg 6 egységre bontása alapján a teljes szöveg részjelentéseinek vázlata a következő:

- I. A vallásos emberek — így nagyapám is — bőjtölnek.
- II—III. A püspök nagypénteken húst ebédel.
- IV. A püspök a bőjt megszegésére ösztönzi nagyapámat.
- V. Azóta a nagyapám nem tartja meg a bőjtöt.
- VI. A papok is félrelépnek.

A hat tematikus szövegrész összefüggései elvileg megragadhatók konstrukcionálisan is:

I $\xrightarrow{\text{azonban}}$ [(II—III $\xrightarrow{\text{sőt}}$ IV $\xrightarrow{\text{ennélfogva}}$ V) $\xrightarrow{\text{ugyanis}}$ VI]

A képletben szereplő kötőszók a lehetséges logikai viszonyokat jelzik, így implicit szövetszerkezeti elemeknek tekinthetők. De elképzelhető a hat rész a következő összefüggések szerint is:

I $\xrightarrow{\text{azonban}}$ (II—III $\xrightarrow{\text{sőt}}$ IV) $\xrightarrow{\text{és}}$ V/ahogy VI

Ez utóbbi lazább szerkezet felel meg jobban a közvetlen, élő, beszélt nyelv természetének. Így a „funkciótlan” kötőszók (pl. kapcsolatos kötőszó az ellentétes „helyén”) műfaji, epikus elemek inkább, mint viszonyjelölők.

A szövegegész jelentésének szöveggrammatikai modellezése a fenti példa alapján tulajdonképpen nem is szükséges. Szegmentáló ereje elsősorban nem a logikai természetnek van, hanem a szemantikai program lépéseinek, a modális-kommunikatív funkciónak és az akusztikus (intonációs) kísérő jelenségeknek. Ezek alapján a kiinduló szöveg így tagolható tulajdonképpen bekezdésekre:

hát nagyon vallásosak voltak a dédnagyapámék és ezért negyven napig mikor bőjt volt nem volt szabad enni zsírosat húst csak hanem csak olajjal főztek
a nagyapámnak el köllött vinni Jákóhalmáról Egerbe a püspökségbe a papot a jákóhalmi papot és nagypénteki nap volt és mikor megérkeztek Egerbe akkor azt mondja ott a püspök úr hogy majd a kocsisnak a legénynek is adjon a szakácsnő ebédet

hát ő csodák csodája mit lát hogy nagypénteken sült malac van ebédre azt mondja hogy na egyen fiatalember én-e hogy enném én ezt meg hát böjt van nevetett a szakácsnő és akkor bement szólt a püspöknek hogy a fiatalember nem eszik mert ők negyven napja nem ettek húst mikor kiment a püspök és azt mondta hogy fiam ami az élet fönntartásához fontos azt enni köll inni köll hogy mikor akkor amikor kapunk hogy van

azt mondja hogy megharagudtam úgy a vallásomra jóllaktam sült malaccal hazajöttem mondtam édesnek az édesanyjának hogy na édes én aztán jóllaktam nagypéntek kedvéért mit ettél fiam azt mondja hogy sült malacot jaj András András pokolba jutsz szörnyülködött a mama és azt mondja a nagypapa hogy azóta a válást tartja hát jól van van isten de ő soha nem böjtöl többet mondtam is az édesnek az édesanyjának hogy ezeket az edényeket mind összetöröm ami olajjal van főzött abból most már nem főzhet mert ő már nem eszik többet olajos ételt csak zsírosat és az is jó

hát aztán ő szegény én azt sokszor... vagy ő eszembe jutott hogy mit csinálnak tényleg hát én vallásos vagyok de attól eltekintve azok a papok is félrelépnek úgy mint a másik ember

JEGYZETEK

1. VIDRA KLÁRA: Az akusztikai tényezők szerepe a szövegszegmentálásban. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Szeged, 1986.
2. Az elemzésben a szövegelemnek gyakorlatilag a tagmondat felel meg.
3. A tagmondatok, mondategységek viszonyainak jelölésében a DEME LÁSZLÓ—BÉKÉSI IMRE nyomán kialakult ábrázolási gyakorlat elvét vettem át (BÉKÉSI IMRE: A gondolkodás grammatikája, Bp., 1986.).

METHODE DER TEXTBESCHREIBUNG ZUR SEGMENTIERUNG DER TEXTE IN DER GESCHPROCHENEN SPRACHE

KLARA VIDRA

Für den größten Teil der Textanalyseuntersuchungen ist — wegen Mangels der einheitlichen Texttheoriekonzeption — die Suche nach dem Verfahren der adäquaten Methode typisch.

Zum Kennenlernen der Eigenschaften der mündlich zustandegekommenen Texte ist es angebracht, die Zusammenhänge der sprachdynamischen Faktoren und die logischen, semantischen, kommunikativen und syntaktischen Strukturen in der Folge der Texteinheit (der relativen Texteinheit) zu erschließen. Das Ziel dieser Arbeit ist, die durch mehrfache, segmentierende Verfahren aufgeteilten Textteile zu beschreiben, zu deuten und die aus dem Gesichtspunkt der Untersuchung relevantesten Erscheinungsgruppen hervorzuheben.

In der eigentlichen Interpretierung des Textes wird der Vergleich der syntaktischen und semantischen Kette mit der Rolle der modalen und kommunikativen Elemente ergänzt.

Auf Grund der geschilderten Methode der Textbeschreibung stellt sich heraus, daß in dem analysierten Text eine segmentierende Auswirkung nicht aus der logischen Natur heraus, sondern aus den Schritten des semantischen Programms und aus modal-kommunikativer und aus akustischer Intonationsgeleitfunktion ausgeht.